

Ezredvégi beszélgetések

Hortobágyi László

Live on TV

Recorded on 28th October, 1992

Kijárat kiadó 1998 - Palatinus Kiadó

(MONORY M. ANDRÁS, TILLMANN J. A., 1998)

Aki kérdez: TILLMANN József

*

Zenész, komponista és zenetudós.

A Keleti Zenei Archívum

Közép-Európa legnagyobb e tárgykörű gyűjteményének alapítója.

Budapesten él.

Mikor dőlt el bizonyosan, hogy zenész leszel és nem valami más?

-Valójában nem tartom magam zenésznek, mert a zene számomra időutazás. A pillanatnyilag rendelkezésre álló médiumok közül az egyetlen, amelyikkel valóságos időutazásra lehet menni. A filmek nem alkalmasak erre, mert azok belőlünk jönnek. A zene viszont kívülről is megszólal. Gyermekkoromban álmodtam földöntúli lényekről, akik opálszínű űrhajóikkal a házunk előtt szálltak le. Hosszas eszmecsere után kértem őket, hogy vigyenek el, valójában mentsenek ki ebből a már akkor világosan érezhető, reménytelen helyzetből. E kommunikációk érzése, eltávolodása és főleg érzéki élvezete hasonlítható a zenéhez. A zene nekem ilyen, tehát nem fontos, hogy zenész vagyok-e, mint ahogy azt sem tudom, hogy a pillanatnyi zeneszerzőkasztra bele kell-e tartozni. De ez nem is nagyon érdekel. Viszont a zene a legfontosabb.

Definiálható egyáltalán, hogy mi a zene? Mitől számít valami zenének?

-Ma körülbelül kétszázféle zenei irányzat van a piacon, ugyanakkor egyre nehezebb élvezni ezeket a zenéket, mert az ingerületnek az az *overkillje*, ami a műholdakon és a médiumokon keresztül folyik ránk, a zenét sem, sőt talán a legkevésbé a zenét

hagyta érintetlenül. Ezért aztán divat minden létező hangot minden létező hanggal társítani értelmes rendszer nélkül. Tehát nem konstrukció és ideológia szerint társítjuk ezeket a hangokat, hanem csak azért, mert szokatlanok. Ez viszont az ingerküszöb eltolódását eredményezi, ami miatt a zenében ma már rendkívül nehéz új és egyéni ösvényeket vágni, mert a szerkezet és forma fölött a csomagolás uralkodik. De az az érzésem, hogy a tudományok bizonyos területén és a művészeteknek nevezett emberi tevékenységek nagy részében sincs ez másként: ott állunk a fal előtt, és vége. Most még vidáman egymásra brekeghetünk a médián és az országhatárokon keresztül, kavargathatjuk a különféle műfajokat, de új, valóságos, akár csak szűkebb körben érvényes „egyetemes” művészeti köznyelvet már nem lehet létrehozni. Az történt, hogy a technika és a jóléti társadalom által nyújtott látszólagos emberi szabadság valójában az egyén teljes uniformizálásához és elmagányosodásához vezetett, s ennek a világnak egyetlen, az életet jobbító, megkönnyítő tárgya és alkotása sem az emberért készül, hanem a piaccgazdaságnak nevezett s egyelőre meghaladhatatlan társadalmi anyagcsere életben tartásáért, működésének folyamatos biztosításáért.

Ez azért nem mindig volt így.

-Kezdetben a rockzenének nevezett ifjúsági zenék arról szóltak, és ez az együttesek névválasztásain szociológiailag jól lemérhető, hogy a jövő a miénk. És tényleg: a VIII. kerületi ház udvarán fölharsant egy kellemes, korabeli, gitárszólós csihi-puhi, és mindenki kicsit otthonosabbnak érezte a világot. Ez a zene technológiájának fejlődésével, illetve a kor múlásával megváltozott. Jött a többsávós technika, és vele a bizalmatlanság és a zenei árulás kora. A rockzenéből kinőtt, alkotónak nevezhető zeneszerzők elkezdtek egyedül, keményen dolgozni, mert már nem bíztak abban, hogy a zenét közös színpadi vagy stúdióbeli munka során létre tudják hozni. - "Ezt már csak én tudom megcsinálni. Ezért az a legjobb, ha minden hangszer én játszom, minden sávra külön-külön, és a végén majd én rakom össze az egészet." Ily módon ez az elmagányosodás és a bizalmatlanság ideje, ami a hetvenes évek eleje óta tart, s azóta ez csak egyre rosszabb. Ezt a folyamatot ugyan kellemesen megszakította a *punk* és a *new wave* rövid szakasza, de kiherélésük sebessége jól példázza a folyamat végzetszerűségét.

És mi a helyzet a hagyományosan „szerzett” zenékkal?

-Vannak több száz oldalas konstrukciók, e partitúrák grafikailag is fantasztikusan szépek, lenyűgöző a hangszerelés és a szerkezet. Az emberi szellem csúcsteljesítményei, de sajnos már semmi közük a zenéhez: hallgathatatlan formák és arányok. Az emberi művészet lehetőségeiben ugyan benne rejlik az elképzelt mű

vagy elképzelt zenei nyelv, de ezek a dolgok valójában a zene rémálmai. Ilyen zenét csak lidércek szerezhettek lidérceknek, amely megállapítás, ugye, nem áll messze a valóságtól. Mellesleg én is ilyen vagyok.

Vannak-e korszakos változások a zenében? Lehet-e valamiféle fejlődésről beszélni?

-Beszélhetünk a nagy múltú kínai zenéről és a nagy múltú indiai kultúráról, vagy Japánról, de én azért nagyon büszke vagyok arra, hogy európai vagyok, és nagyon hálás a sorsnak, hogy hallhattam *Tinctorist*, *Ockeghemet*, *Bachot* és *Vierne-t*. Azért ez a kultúra, aminek most érkezünk a végére, egyedülálló. Ezt a Kelet és a Nyugat különös, közös gyökérből származó kölcsönhatása is mutatja; miközben Európában az 1300-as évek körül kialakul az akkor még nem akkordikus és ritmikamentes többszólamúság, az egymástól független dallamok egy időben való előadása, addig szinte ezzel egy időben kialakul Indiában egy ritmikai, időben periódusos többszólamúság. Ehhez tessék hozzáképzelné az európai őrlőmalmok és városállamok bonyolult munkamegosztásos világát, szemben a despotikus indiai falusi társadalommal. India egyidejűleg produkálta aritmussal ugyanazt, ami Európában a dallammal, a harmóniával és a többszólamúsággal történt. De ki tud róla? Míg Indiában ez a struktúra apróbb finomításokkal e századfordulóig igazi zenei köznyelvként létezett, addig Európában ez talán jó ha *Mozartig* eltartott. Ha egy Németalföldön élt kántor 1580-ban írt egy fűgát, akkor ahhoz az esetek többségében nem biggyesztett előjegyzést, nem tett ritmikai kijelölést, nem volt beírva olaszul, hogy hogyan kell előadni, száz év múlva, 2000 kilométerrel távolabb mégis tökéletesen lejátszották. Ugyanis aki ezt megírta, az megbízott a másikban, abban, aki lejátszotta: „amit te is tudsz, meg én is tudok, azt minek leírni”.

És mi történt a zenében azóta?

-A kvázi köznyelv feltűnt az ötvenes évek végén és a hatvanas években is, de persze már nem az úgynevezett „magas művészetek” területén. De ha mondjuk egy 300 év múlva élő zenetörténész arra kíváncsi, vajon ezek az emberek ebben a században hogyan érezték magukat a bőrükben, ha így zenéltek, és egyre rémesebb, egyre riasztóbb hangokat kezdtek el használni, nos akkor elég jó korrelációt talál a korabeli életérzés és a zene, a zene és az egyén, a zene és a világ nyomorúsága között. Schubert, akit én nagyon nem szeretek, nagyon okosan azt mondja; minden jó zene szomorú. A zenében, különösen keleten, valóban vannak technikák arra, hogy az ősi nyomorúságból jó zene legyen. Meg kell nézni egy kínai és egy amerikai cirkusz eszköztárát, a különbség jól mutatja a fehér embernek az eszközök és tárgyak iránti vonzalmát, illetve a tárgyak általi elidegenedését. Ez a zenében sincs másként. Az orgona például egy lenyüggőzően szép és elidegenedett, bonyolult szerkezet, amely

ugyan valamikor Istent szolgálta, de ilyet csak a fehér ember tudott Európában előállítani. Meg lehet hallgatni a *Cavaillé-Coll* orgonák dübörgését Franciaország-szerte. Bizony, a szép barokk zenében is voltak az orgonán olyan diszpozíciók és olyan fekvések, például a szépséges *C-moll passacagliában*, amely azért sokkal inkább egy hatalmas üvöltésre emlékeztet, semmint gyönyörű zenére. Talán egyedül a technológiában van fejlődés: ma lenyűgöző technikai eszközök állnak a fehér ember rendelkezésére, hogy ugyanazon emberi nyomorúság zenei megfelelőjét létrehozza. Ma már mindenre alkalmassá tehető a technológia, és arra is tökéletesen alkalmas, hogy ezt a nagy, ősi nyomorúságot hihetetlen technológiával, elképzelhetetlen gazdagságban közölje velünk. Hogy mégsem teszi, az azért a fentiekből kiderül.

Ugyanis ma a következő választás előtt állunk: vagy *Gulagban* élünk, vagy hamburgert eszünk. A probléma az, hogy nincs az életre alternatívánk. A zenében ugyanez a helyzet. Jó zenét csinálni ma már lehetetlen. A zenén köznyelviséget, kollektivitást, extázist és hagyományt értek. Ilyet ma már nem nagyon lehet csinálni. Ha mégis sikerül, akkor csak bizonyos, sokszor nem is zenei területeken történő, nagy erőfeszítések árán. De a felszínen lévő és a földgolyót elöntő zenék ma pontosan olyanok, mint a mosópor vagy a hamburger. Ugyanúgy állítják elő őket, ugyanúgy fogyasztják, ugyanúgy felejtik el őket, és nagyon hasonló funkciókat töltenek be az emberek életében.

Néhányan azért mindig csinálnak valami mást.

-Annak a maroknyi embernek a szöszmötölése mindig megmarad, én szintén elpiszmozok, mint macska a homokosládában a magam elképzeléseivel, és keresem a fényt. Ahogy a technológia fejlődik, úgy fedezem fel az eszközökben a realizálás új és új módozatait. Ugyanakkor szintén a magány és a nyomorúság útját járom, hiszen amit tenni akarok, azt már nem tudom mással csinálni. Hisz éppen ez a probléma: sajnos én sem tudom átlépni az árnyékomat.

Túlélési és művészeti stratégiákat elgondolhat és kialakíthat az ember, de amikor dolgozni kell, akkor teszem, amit tudok, és valójában nagyon örülök, ha egy új processzor megjelenik a piacon, mert tudom, mi mindenre fogom használni. De azt is tudom, hogy az a produktum, amit ennek segítségével létrehozok, az semmiképpen sem bír a piacképesség olyasfajta jegyeivel, mint amire az a processzor készült. A lényeg az, hogy mi, a „piszmozó faj”, valójában tökéletesen fölöslegesek vagyunk ezen az irtózatos piacon, ahol tízvalahány ezer lemez jelenik meg évente, és ez csak a „fehér” piac. Nem beszélek Indiáról vagy az arab világról, ahol a helyi, tradicionális zenék felhígított, újrhangszerelt változatainak a tízmillióit bocsátják a piacra. Elképesztő zeneóceánban élünk. Mi valójában egy kis sziget vagyunk itt maroknyian

Európában.

Hogyan lehet a különböző tradíciók zenéjét harmonizálni? Te hogyan csinálod ezt?

-Igyekszem elsajátítani a különböző zenei nyelveket, azaz időutazásokat hajtok végre, és ezekből, valamint a magam nyelvéből képzelgek és kavargatok össze egy levest. Különböző korok és égtájak zenéje csak akkor szintetizálható valamiféle maradandóbb egységbe, ha a résztvevők, tehát a világ különböző korszakaiból és tájairól származó részek a maguk teljesen tradicionális és többé-kevésbé igyekvően korhü kivitelezésükben, rendszerükben és elméletükben jelennek meg. Ezt a programot itt a számítógépben én programoztam be a legutolsó hangig, s mégis olyan kompozíció, amely elvileg létezhetne Indiában, mert a megírása során az összes létező kompozíciós, formai és „erkölcsi” szabályt betartottam. Ezt senki nem játszotta még, nem is hiszem, hogy a jövőben fogják játszani, noha a legutolsó formuláig az indiai mesterek szabályrendszerén alapul. Ha ez nem lenne olyan tökéletesen lejátszva és írva, mint ahogy itt le van, azt is mondhatnánk, hogy ez egy eredeti indiai kompozíció, és Indiában is el tudnák játszani. A fehér embernek, s ez pokoli, ilyen gépei vannak, és ezek a gépek, ha jól programozzák őket, mert ugye azt tudjuk, hogy egy gép pontosan olyan hülye, mint a gazdája, le tudnak játszani valami olyasmit is, amihez Indiában egy embernek húsz évig kell tanulnia. Én ezt a darabot fél év alatt írtam. Igaz, hogy húsz évig tanultam a szabályokat, de félévente csinálhatnék ilyen darabokat, ami félévente egy fél élet, és ez rettenetes. Ha ezt a darabot egy kicsit elkent felvételen egy igazi indiai zenésznek megmutatnám, izgatottan kérdezné, ki ez az ember, aki ezt játssza: hol él és melyik iskolához tartozik. S én meg is tudnám mondani, részeiben, hogy hol, melyik iskolából származnak ezek a formulák. Nagyon tisztelnék azt, aki ezt játssza, de ha megmondanám, hogy ez egy komputer és egy program, akkor meggyülnének, mert elvettem valami olyasmit, amiért egy indiai zenész évekig dolgozik irtózatosan keményen. Ez a fehér ember újkori zenei neokolonializmusa.

Ma a világpiacon hozzáférhető áron kaphatók olyan zenetechnológiai berendezések, amelyekkel a történelemben elhangzott összes hangszín, stílus és forma előállítható, reprodukálható. Minden létező zenei agyszülemény megoldható, előállítható. Ha valaki korabeli óprovanszál énekeket akar géppel előállítani, akkor ezt – ha elég ügyes – tökéletes minőségben meg tudná tenni. Ilyen zenéket ma mégsem fejlesztenek vagy kutatnak ezeken a gépeken, mert mikor elérkezett az idő, hogy mindent meg lehet csinálni, akkor már semmit sem csinálnak. Ezek a gépek ugyanis nem az emberért és a zenéért vannak.

Azok, akik megpróbálnak indiai zenét európai zenével elegyíteni, azok valójában többet ártanak ezeknek a kultúráknak, mintha egyszerűen elfelejtenék őket. Egy

kultúrából pontosan annyi marad meg, amennyit a fehér ember megért belőle, s ez nagyon kevés. Ugyanakkor a világ olyan, hogy a fehér emberen kívül másokat nem is nagyon érdekel a dolog, nekik ugyanis még egyéb feladataik vannak. Ha csak annyit értünk meg belőlük, hogy például a dél-amerikai fuvola körülbelül így meg így szólhatott a *kecsuá*-knál, és ezt most ma számítógépen reprodukáljuk, akkor ez olyan, mint az eredeti, akkor ez szintén nagyon kevés. Ez sajnos nem az eredeti, mert az eredetihez kell az a környezet, kell az a társadalom, kell az a viszonylatrendszer, kell az a fül és kell az a kultúra, hogy az a fuvola pontosan úgy hajlítson, úgy szólaljon meg, úgy köpködjön és úgy legyen hamis, ahogy az indiók fújták egykor. Noha a komolyabb, külső számítógéppel támogatott nagy szintetizátorokkal és mintavevőkkel valóban egy gyökeresen új hangzásvilágot lehetne kiépíteni, valamilyen oknál fogva az elmúlt 10–15 évben mégsem hoztak létre ilyet. A világ összes hangszerének a hangképe rögzíthető és újraszintetizálható: íme egy hatalmas raktár, de új hangok világa nem született meg. Van ez a „hangpark”, de nincs közös megegyezés, és ez a legszörnyűbb ezekben az új hangszerekben. Ez ugyanúgy a „gazdag” magány hangja, a köznyelvűség, az egyezményes kultúra hiánya. Amikor fölépítették a *Notre Dame* katedrálisát, akkor a kőfaragók nem beszéltek arról, hogy Isten végtelen, és milyen transzcendens is a gótika; csak vágták és faragták a nagy, hideg köveket. De ebből lett a gótika, és ilyen az indiai zene is, amelyben a legbonyolultabb és a legabsztraktabb érzések fejezhetőek ki. A hinduk csoportosították, leírták számokkal és húrarány táblázatokba foglalták Isten hiányának a kívánását, és hogy az hogy néz ki a kottában. Ma miért nincsenek szavaink a halál előtti ötödik szívdobbanásra? Nincsenek szavaink, ahogy zenéink sincsenek. Nincs kultúránk, ezért elakad a szavunk. S mivel ez mind nincs, ezért nincs új nyelv sem. Csak a régiek vannak, mert ezt valamikor, a más kultúrák már megcsinálták. Úgy zenéltek, úgy használták előadásaikban, zenéikben azokat a fantasztikus és nagy múltú zenei töményeket, ahogy én itt öntudatlanul is a magyar nyelv szabályaival élek és megpróbálok mondani valamit. Ezek a kulturális regulák mint a beszélt nyelv tanának a szabályai itatták át a kultúrát, ahol a világ legszigorúbb zenei törvényei magától értetődő könnyedséggel, mondhatni reflexszerűen kerültek alkalmazásra. Visszatérve a gótikára és a régi indiai zenére: ebben az a gyönyörű, hogy minden centimétere kifejezhető egy racionális elemmel, csak az egésze irracionális. Így van ez az én zenémmel is: nagyon távoli, de létező kultúrák autentikusan részt vevő elemeinek szintéziséből tudom csak megcsinálni.

Egy új zenei köznyelv kialakulásához némi idő kellene. - Ehhez legalábbis évtizedek kellene, amire nincs idő természetesen, ezért ma fogyasztás folyik. Ez a módszer nem különbözik attól, ahogy a környezettel bánunk: pontosan ugyanúgy

őröljük be a kultúrákat, ahogy szennyésre fordítjuk a tengerek tisztaságát is.

-Az én "jövő"-képemben szerepel egy *consociátor*-nak nevezett, hajszárítóburához hasonló sisak, amiben átélem az éppen divatos színész digitálisan rögzített életét. El kívánok repülni az Andokba a gyönyörűsége színésznővel. Nincs kizárva, hogy közben mondjuk a lezuhanás előtt még megtekintek egy másik ropogós szőke szépséget, aki éppen - nagyorgona-kíséret mellett - egzaltáltan mered egy köteg ániszillatú újrahasznosított klozettpapírra, ami után persze halk, misztikus gamelán zene szól hozzám. Valóságos életet veszek videokazetta-szerű hordozón, és ezen a sisakon keresztül, noha közben köztetek vagyok, élem azt a másikat, lehet, hogy jobb életet. Ez egy lehetséges jövő, mint a *VHS*-video. Milliárd ember ezekbe a sisakokba belesüppedve éli majd a másikat, amelyet nyilván nagyvállalatok fognak előállítani profi sztárokkal. Így majd az alélt android hölgyzírén, a krétai Minotauruszon lovagolva, szalagos burgundiai páncélban, nyakában láncon Johnson & Johnson hüvelyspray, ránevet a vatikáni kék-arany repülő csészealj japán keresztes lovagjára halk középkori indiai zeneszó mellett, biztatva őt arra, hogy elhízás ellen a legjobb a vékonybélbe ültetett *Anubis* típusú perisztaltikus szalagféreg. Gyártja az *Exonybm Inc.*, kérünk 28 napos transzportálási időt.

Nos, ekkor nemsokára következik az igazi válság, a földgolyó telítettségének a válsága. Most, Kelet-Európa fölszabadulásával, egy rémesen kiéheztetett piac keletkezik, s ez injekciót ad a piacgazdaságnak, amely kétségtelenül enni ad az embereknek, s az ez ideig meg nem haladható demokráciát kínálja fel, ami ugyan valójában az ököljog demokráciája. Csakhogy a társadalmi problémák ilyen megoldásának – tehát ha az emberek életük nagy részét a kulturális termékek élvezetével és fogyasztásával, a médiumok közti lödörgéssel töltik el – irtózatosan nagy ára van. Az az ára, hogy Alaszkától Bali szigetéig ugyanaz a felhőkarcoló, ugyanaz a gyorsforgalmi út, ugyanaz a nadrág, ugyanaz a villanykörte s ugyanaz a gyorsétkeztető. Annak az ára, hogy a piacgazdaság Róbert bácsija globálisan képes lesz enni adni százmillióknak, az emberi szellem és szabadság lesz. És ugyanaz a zene, melyen azt értem, amit eddig kultúrának nevezünk; az most mindenkié, vagyis senkié. És amikor fogyasztási cikkekkel lesz telített a piac Kínában éppúgy, mint Szibéria északkeleti csücskében, s a Föld bioszférája még létezik, akkor a piacgazdaságnak is vége lesz, és eljön az igazi gazdasági és kulturális világválság ideje. Addig is biztos vagyok abban, hogy kiemelik a *Novaja Zemlja*-i plutóniumkonténereket, az ózonlyukat nagyon hamar be fogják tömni, és meg fogják építeni azokat a gyárat, amelyek át fogják öblögetni a tengereket az utolsó cseppig, s a Föld egész környezetét átszűrni majd ezek a nagy társaságok. Az egész természetesen nem értünk történik, hanem azért, hogy ez az egész borzalmas gépezet

tovább működjön.

Látszólag mindez messze van a zenétől, de a zene sorsa összefügg a tengerek nagy átöblögetésével. Ha tévednék, annál rosszabb.

Vannak azért mindezzel ellentétes törekvések is; kísérletek, mozgalmak, művek.

-Például egy átlag párizsinak a hétköznapja olyan mértékben telített gépekkel, olyan otthonosan mozog ezernyi motor és számítógép között, hogy ennek a rendszernek a fönntartása, működtetése, az információk befogadása és továbbítása, a napi ügyintézés és menetrendje mellett ebben az életformában és ebben a kultúrában nem férnek el ezek a feladatok. Ezek a feladatok kizárólag örültek és mutánsok feladatai lehetnek. A mai átlagos hímnemű nyugati állampolgár egy mosolygós, szabadidővel rendelkező, jó emésztésű és fogsorú, mozgékony, ropogós húsú, tiszta ruhákba öltözött, enyhén krémezett hajú, kicsit borostás, karcsú egyén, kinek agyát azonban „kultúrája” szürkészöld csillószőrös penészgombával borította el. Ez a mosolygós „individuum” nagyon távol áll attól a lehetséges színes személyiségtől, aki egy valódi kultúra alkotó résztvevője lehet. Noha az a gyanúm, hogy a kocogás, a millió szabadidősport, az *UNIX* hálózati szoftver és a rádiótelefon sokkal inkább a munkaerő kordában tartásáért, semmint az egyén testének és idejének szabadságáért van, azért látszólag az élet minősége javul, és lassan eljön a langymeleg globális jóllakottság ideje.

A messzi jövőről beszélek; Jugoszláviák, Grúziák vannak még hátra. Jönnek Kínák, Hongkongok, az egész mediterrán térség nincs rendben, tehát még nagyon-nagyon sok vér fog folyni a Földön. Abban azonban egészen biztos vagyok, hogy a Marson már szaunázni fognak, amikor itt a Földön az emberek egy része egy kis darab kenyérről álmodik. De azért az élet egyre nagyobb százalékban lesz kellemes.

Hol a helye akkor mindebben a zenének?

-Az igazán jó zenék soha nem az egészségről, az igenről, a haladásról szólnak, hanem mindig a fájdalom valamilyen esszenciájából jönnek létre. A zene olyan fizikai „kábítószer”, amelyet semmi más nem tud helyettesíteni. Arányokat kapsz a füleden keresztül, konstrukciók szállnak beléd, melyek semmilyen más érzékszerven keresztül nem settenkednek beléd. Csak a füleden keresztül juthatnak el ezek a látszólag elemezhetetlen, furcsa hatások az arányok és törvények kinyomozhatatlan viszonylataiban. Az európai zenetanuláshoz szokás arra figyelni, hogy melyik hang után melyik hang jön, vagy melyik hang fölött vagy alatt milyen hang van. Úgy érzem, ez hibás módszer, szemben a nagyon ősi indiai szemlélettel, amelyik elsősorban arra kíváncsi, hogy egy hang után mikor jön a következő hang, vagyis a zenét eredeti közegében, az időben képzelettel el, időben figyel, időben értékeli és

szerkeszti, és nem a hang magassága és azok sorozatainak típusa szerint. A különbség alapvető.

Miért ilyen fontos számodra az indiai zene?

Látszólag az indiai zene maga a matematikai tisztaság és a mennyország. Amikor azonban belemélyedünk abba, hogy ez a fantasztikusan kifinomult rendszer valójában mit takar, akkor nem sok jót mondhatunk. Amikor azt mondják, milyen gyönyörű az indiai zene, akkor nekem az a szerencsétlen indiai jut eszembe, aki 1600-ban, egy faluban csak azt hihette, vagy tudhatta komolyan, hogy egyetlen helyen lehet csak szabad a világon: saját magában, belül. Mert semmije nem volt: az ázsiai társadalmakban a tulajdon nem létezett. A tulajdonnal párhuzamosan általában kialakul a birtoklás, a birtoklással pedig - *ecce homo* - a személyiség. Indiában személyiség nem létezik, csak a "nagy univerzum", ahol mindnyájan egygyé válunk. Ugyanakkor az emberi együttélési módoknak a legszörnyűbbike alakul ki Indiában. Ma már tudjuk néhányan, hogy még belül sem vagyunk szabadok, ezt illik tudnia egy európainak. Egy jóginak, vagyis egy korabeli indiai értelmiséginek a legnagyobb reménye az volt, hogy az újjászületés láncolatából valamilyen módon kilépjen. A jóga fantasztikus eszköz arra, hogy az újjászületésnek ezt a borzalmas láncolatát legyőzze. Ezért egy jóginak megérte az a lehetőség, hogy negyvenévi irtózatot erőfeszítés árán elérje, hogy erre a Földre többé soha ne szülessen újjá. És ez az indiai zene lényege. Erről szól az indiai zene, ez a gondolkozásmód van az indiai zene hátterében. Ezért - mert gyönyörűsége és extatikus - igazi zene, de nem lehet rá azt mondani, hogy szép, hogy meditatív és szabad, meg egyéb hülyeségek.

Milyen esélyei vannak ma egy művésznek vagy egyáltalán: a józan emberi törekvéseknek

-Az igazi 20. század nyugati művészete számomra az *Ohio* osztályú atom-tengeralattjárókban jelenik meg. Érdeemes megnézni a műszaki dokumentációt, hogy ott egy gonosz cél szolgálatában mi található, ugyanakkor az emberi szellem micsoda teljesítménye; ehhez képest minden más halovány. Minden jó szándékú emberi törekvésnek ehhez kell mérnie magát. Ezek akkor valósíthatók meg, ha valaki minél elfogulatlanabban törekszik többet megtudni a világról, és minél kevésbé fehér, de európai, és minél inkább össze tud hasonlítani érző embereket a világ legkülönbözőbb tájairól, és tudja, hogy a nap minden pillanatában embermilliók százai jönnek-mennek, tesznek-vesznek, gondolkodnak, éreznek s utaznak az élet folyóján a jövőbe.

1991